

تحلیل تحقق اهداف ایجاد مناطق آزاد و اثرات آن بر شدت رشد شهری نمونه موردی: سه منطقه آزاد ایران*

ناصر برک پور^۲

آرش صادقیان^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۲۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۰۲

چکیده

در سال‌های اخیر ایجاد مناطق آزاد به یکی از ابزارهای توسعه در برنامه‌ریزی منطقه‌ای تبدیل شده است. این مناطق با هدف دستیابی به رشد و توسعه در ابعاد مختلف اجتماعی، کالبدی، زیرساختی، زیست‌محیطی و به ویژه اقتصادی احداث می‌شوند. اگرچه موفقیت مناطق آزاد تحت تاثیر عوامل مختلفی قرار دارد، اما این مناطق بر سکونت‌گاه‌های درون خود نیز تاثیرگذار هستند و می‌توانند منجر به افزایش یا کاهش کیفیت آن‌ها شوند. تجربه سی ساله احداث مناطق آزاد در نقاط مختلف ایران بیانگر آن است که این مناطق بر رشد جمعیتی و کالبدی شهرهای درون خود اثر گذار بوده‌اند. از منظر دستیابی به اهداف ایجاد، مناطق آزاد ایران علی‌رغم تاثیر بر نواحی درونی به اهداف اولیه خود دست نیافته‌اند. از این‌رو هدف این تحقیق، تحلیل تحقق اهداف احداث مناطق آزاد تجاری و همچنین تاثیر این اهداف بر شدت رشد شهری در سه منطقه آزاد اروند، قشم و ماکو بوده است که برای تحلیل نیز از روش‌های آماری - پارامتری استفاده گردیده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که ایجاد مناطق آزاد تا حدی منجر به افزایش صادرات و سرمایه‌گذاری و ایجاد اشتغال شده‌اند، اما این میزان به حدی نیست که بتواند مطابق با اهداف تأسیس در شکوفایی اقتصادی ملی موثر باشد. همچنین در شهرهای واقع در این مناطق، با افزایش حجم سرمایه‌گذاری، توزیع متناسب‌تر اشتغال و افزایش بودجه‌های عمرانی شهری، شدت رشد شهری نیز افزایش یافته است و به بهبود کیفیت زندگی و ایجاد اشتغال در شهرهای درون خود منجر شده‌اند اما فاصله زیادی با ایجاد محیط شهری مناسب برای جلب سرمایه‌گذاری بیشتر و رقابت‌پذیری در عرصه جهانی دارند.

واژگان کلیدی: برنامه‌ریزی منطقه‌ای، شدت رشد شهر، مناطق آزاد، منطقه آزاد قشم، اروند و ماکو

۱. آرش صادقیان، دکتری شهرسازی دانشگاه هنر تهران؛ مدیر شهرسازی و معماری سازمان منطقه آزاد ماکو

E-mail: arash.sadeghian@yahoo.com

۲. ناصر برک پور، استاد گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر تهران، ایران.

E-mail: barakpoo@art.ac.ir

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری آرش صادقیان با عنوان «تحلیل الگوی رشد شهری و اثرات آن بر جامعه محلی در مناطق آزاد ایران» است که با راهنمایی دکتر ناصر برک‌پور در دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر تهران انجام شده است.

ایجاد مناطق آزاد به ویژه در کشورهای در حال توسعه، نقش موثری در رشد اقتصادی و بهبود کیفیت زیست در بخش‌های متعدد داشته است. با این حال، رشد این مناطق تنها به ابعاد اقتصادی محدود نمی‌شود و می‌تواند منجر به توسعه منطقه‌ای نیز گردد. آنچه که امروزه به عنوان نسل سوم مناطق اقتصادی نام برده می‌شود، نوعی تغییر یافته ترکیبی از سیاست‌های اجتماعی - اقتصادی مدرن در مناطق صادراتی است که از فضایی صرفاً برای تولید و صادرات به مکانی برای محل زندگی و ابتکار و توسعه فرهنگی درآمده و به عنوان بخشی از پارادایم توسعه شهری جدید^۱ به‌شمار می‌رود (Zeng, ۲۰۱۶). یکی از مهمترین اثرات اجتناب‌ناپذیر مناطق آزاد، نقش آن‌ها در رشد شهری سکونت‌گاه‌های درون یا پیرامون خود است که گاهی مثبت یا گاهی منفی بوده است.

شهرهای این مناطق که تحت تأثیر پارادایم سرمایه‌داری جدید رشد می‌کنند بسیار متفاوت از تفکر نظام غالب برنامه‌ریزی شهری است که دو فضای جغرافیایی و دو دنیای متفاوت را برای ساکنان خود ایجاد می‌کند (Kam & Tang, ۲۰۱۴). همچنین در این شهرها رویکردهای متفاوت و متناقضی از لحاظ نحوه شکل‌گیری، کاربری ارضی، مکان‌گزینی فعالیت‌ها و غیره نمود پیدا می‌کند (Zeng, ۲۰۱۵).

تجارب قبلی ایجاد مناطق نشان می‌دهد که مجموعه‌ای از عوامل همچون موقعیت جغرافیایی، قابلیت‌های اقتصادی منطقه، نظام برنامه‌ریزی، قوانین و مقررات و غیره در موفقیت یا عدم موفقیت آن‌ها موثر هستند. با این حال، با گذشت بیش از بیست و پنج سال از احداث مناطق آزاد در ایران، به نظر می‌رسد برخی از این مناطق در دستیابی به اهداف خود و تاثیرگذاری بر رشد شهری با چالش مواجه شده‌اند و گاه نتایج معکوس داشته‌اند. از این رو تحلیل عوامل مذکور و شناسایی علل شکست‌های احتمالی در جهت رفع مشکلات، ضروری است. این تحقیق به دنبال آن است تا به تحلیل تحقق اهداف احداث مناطق آزاد و بررسی اثرات آن بر شدت رشد شهری در سه منطقه آزاد اروند، قشم و ماکو در ایران بپردازد.

پیشینه نظری تحقیق

اولین منطقه آزاد به مفهوم امروزی بعد از جنگ جهانی دوم در کشور ایرلند در سال ۱۹۵۹ تحت عنوان منطقه آزاد شانون^۲ احداث شد. جذب سرمایه خارجی، انتقال فن‌آوری و ایجاد اشتغال از اهداف عمده این منطقه محسوب می‌شد (جزج‌هانشاهی و دیگران، ۱۳۹۶). طبق آمار سازمان بین‌المللی نیروی کار، تا سال ۲۰۱۵ حدود ۴۳۰۰ منطقه در ۱۴۰ کشور احداث شده است که ۲۳۰۱ منطقه آن در ۱۱۹ کشور در حال توسعه قرار دارد، زیرا این کشورها با محدودیت‌های اقتصادی و سرمایه‌گذاری از جمله مشکلات دسترسی به زمین برای توسعه صنعتی، زیرساخت ضعیف، قوانین سخت و هزینه‌های بالای مالیات مواجه هستند (Zeng, ۲۰۱۵). هرچند مناطق آزاد این کشورها تمامی کمبودهای مذکور را جبران نکرده‌اند، اما توانسته‌اند به توسعه آن‌ها کمک نمایند. بخش بزرگی از موفقیت آن‌ها از طریق سیاست‌های توسعه‌ای و چارچوب‌های قانونی حاصل می‌شود (Koyama, ۲۰۱۱).

مناطق آزاد اقتصادی پدیده‌هایی هستند که در جهت رشد اقتصادی با استفاده از راهبرد ایجاد حاکمیت مستقل توسعه می‌یابند (Cross, ۲۰۱۲). به طور کلی، هدف از ایجاد این مناطق، فراهم کردن شرایط مناسب به منظور افزایش تولید و صدور کالاهای صنعتی از طریق جذب سرمایه‌های خارجی، ایجاد اشتغال، کسب درآمد ارزی، رونق صنعت گردشگری، تأمین مواد اولیه و قطعات مورد نیاز صنایع، برقراری پیوندهای صنعتی با داخل کشور، رشد رفاه اقتصادی و مادی مناطق و سپس منافع ملی است (هادیانی و رحمانی، ۱۳۹۵). اهداف مذکور بیانگر آن است که ماهیت شکل‌گیری و عملکرد مناطق آزاد اقتصادی است.

بر اساس گزارش سازمان جهانی^۳ کار در سال ۲۰۱۸ نزدیک به یک پنجم تولیدات صنعتی جهان در این مناطق صورت می‌گیرند (ILO, ۲۰۱۸). در عین حال میزان سرمایه‌گذاری عمرانی در این مناطق نیز نسبت به دیگر مناطق هم‌رده خود بسیار بیشتر است. برای مثال بر اساس آمار طرح راهبردی مناطق آزاد ایران، اجرای مجموع طرح‌های جامع توسعه هفت منطقه آزاد کشور مطابق برآورد ها نیازمند حدود ۲۰۰ میلیارد دلار سرمایه‌گذاری ظرف مدت ۱۰ سال است تا اهداف توسعه‌ای آن‌ها به ثمر نشیند. از مبالغ مذکور، حدود ۳۰ میلیارد دلار مربوط به اجرای پروژه‌های زیربنایی توسعه و ۱۷۰ میلیارد دلار مربوط به فعالیت‌های سرمایه‌گذاری صنعتی، تجاری و اقتصادی

می باشد (دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد و ویژه، ۱۳۹۵). در برنامه‌های پیش‌بینی شده این ۳۰ میلیارد دلار می‌بایست توسط سازمان‌های مناطق آزاد از محل درآمد اختصاصی آن‌ها و یا مشارکت عمومی- خصوصی تأمین گردند. لذا با این روند در سال‌های آتی اکثر مناطق آزاد ایران با حجم افزوده از توسعه کالبدی روبرو خواهند شد که نه تنها در دستیابی به اهداف توسعه‌ای خود مشکل ایجاد می‌نمایند، بلکه منجر به آسیب به محیط‌های طبیعی و اجتماعی می‌گردند.

همان‌طور که در جدول ۱ دیده می‌شود، مناطق آزاد دارای انواع مختلفی هستند و عموماً ویژگی‌هایی را به اشتراک می‌گذارند که منجر به ماهیت خاص آن‌ها می‌شود و عبارتند از:

۱. مقررات خاص: مناطق آزاد معمولاً بیشتر از شرایط حاکم و مسلط و توجه به مباحثی مثل نیروی کار، کاربری اراضی و سرمایه‌گذاری عمومی، تحت قوانین اقتصادی آزادتر عمل می‌کنند (Cho, ۲۰۱۴).

۲. خدمات عمومی: مناطق آزاد معمولاً شامل خدماتی مثل حقوق گمرکی کارآمد، مقررات با تأثیرگذاری وسیع و گواهی و صلاحیت هستند و اغلب از طریق یک مرکز ارائه دهنده خدمات متنوع عمل می‌کنند (Farole, ۲۰۱۱).

۳. زیرساخت: مناطق آزاد در مقایسه با محیط‌های اقتصادی بومی، زیرساخت بهتر و قابل اعتمادتری دارند (Fu and Gao, ۲۰۱۷).

۴. مشوق‌های مالیاتی: سرمایه‌گذاران مناطق آزاد غلب از آزادی سرمایه و مشوق‌ها و یارانه‌های مالیاتی بهره می‌برند (Fujita, ۲۰۱۰).

جدول ۱. انواع معمول مناطق اقتصادی

نام	تعریف
مناطق آزاد تجاری - صنعتی	مناطق جغرافیایی محصور شده و آزاد گمرکی هستند که انبار، ذخیره و توزیع تسهیلات را برای تجارت، ترابری غیرمستقیم و اقدامات صادرات مجدد ارائه می‌دهند.
مناطق ویژه اقتصادی جامع (مناطق آزاد دارای شهر)	مناطق ویژه اقتصادی جامع (که مناطق اقتصادی چند عملکردی نیز نامیده می‌شوند)، مناطق بزرگی هستند که دارای ترکیبی از خدمات و صنایع و امکانات شهری متفاوت می‌باشند. در برخی موارد، این مناطق می‌توانند یک شهر حوزه یا شهر کامل را شکل دهند مثل شنزن (شهر) و هانیان (استان) در چین
مناطق فرایندی صادرات	این مناطق، محدوده‌های صنعتی هستند که هدف اصلی آن‌ها بازارهای خارجی می‌باشد. آن‌ها شرایط آزاد تجاری شرکت‌ها و محیط مقرراتی لیبرال را ارائه می‌دهند. معمولاً دو نوع منطقه فرایندی صادرات وجود دارد: یک نوع آن جامع است که برای تمام صنایع می‌باشد و نوع دیگر، تخصصی است که تنها مخصوص بخش یا محصولات تخصصی مشخص می‌باشد.
پارک‌های صنعتی	پارک‌های صنعتی (که مناطق صنعتی نیز نام دارند)، سایت‌های تولیدی بزرگ مقیاس هستند. برخی از مناطق چند عملکردی آن مشابه مناطق ویژه اقتصادی جامع می‌باشد اما معمولاً در مقیاس کوچک‌تر عمل می‌کنند. پارک‌ها معمولاً مجموعه وسیعی از مشوق‌ها و مزایا را ارائه می‌دهند.
ناحیه تحت تضمین و رهن	نواحی تحت تضمین و رهن (که انبارهای رهنی نیز نامیده می‌شوند) ساختمان‌ها یا سایر نواحی امنیتی خاص هستند که در آن‌ها ممکن است کالاها انبار شوند، اداره شوند یا اقدامات تولیدی بدون پرداخت مالیات و عوارض گمرکی انجام شود که به‌طور منظم در آن اعمال می‌شود. در برخی موارد، یک ناحیه تضمینی و رهنی مشابه منطقه آزاد تجاری یا بندر آزاد است. هرچند تفاوت اصلی و عمده وجود دارد که یک ناحیه تحت ضمانت و رهن براساس مقررات و قوانین گمرکی است درحالی‌که منطقه ویژه اقتصادی معاف از این تمهیدات می‌باشد.
مناطق تخصصی	مناطق تخصصی شامل پارک‌های علم و فن‌آوری، مناطق شیمی نفت، پارک‌های لجستیک و مناطق مبتنی بر فرودگاه هستند.
پارک‌ها یا مناطق اکو - صنعتی	پارک‌ها یا مناطق اکو - صنعتی بر ارتقای اکولوژیکی در زمینه کاهش ضایعات و افزایش عملکرد محیطی شرکت‌ها و کارخانه‌ها تأکید می‌کنند. آن‌ها اغلب از یک مفهوم تجانس و همزیستی صنعتی و فن‌آوری‌های سبز برای دستیابی به کارایی انرژی و منابع استفاده می‌کنند. چالش‌های محیطی سخت و مشخص در کشورها که در حال افزایش می‌باشد، پذیرای این نوع منطقه است.

منبع: FIAS (۲۰۰۸)، Zeng (۲۰۱۶)

دستیابی به اهداف مناطق آزاد

بسیاری از محققان به بررسی پیامدهای مثبت و منفی احداث مناطق آزاد اشاره نموده‌اند اما موفقیت این مناطق به این بستگی دارد که آیا به اهداف اولیه دست می‌یابند یا نه؟ معمولاً اهداف مناطق آزاد از طریق سنجش‌های کمی توسعه اقتصادی مانند سرمایه‌گذاری، اشتغال، تبادلات خارجی، تولید و صادرات و یا سیاست‌های اصلاحات

اقتصادی ارزیابی می‌شوند. در ایران نیز مطابق با ماده یک قانون چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری-صنعتی، اهداف ایجاد مناطق آزاد «انجام امور زیربنایی، عمران و آبادانی»، «رشد و توسعه اقتصادی»، «سرمایه‌گذاری و افزایش درآمد عمومی»، «ایجاد اشتغال‌سال و مولد»، «حضور فعال در بازارهای جهانی و منطقه‌ای»، «تولید و صادرات کالاهای صنعتی و تبدیلی» و «ارائه خدمات عمومی» بوده است. در تجارب جهانی مناطق آزاد برخی از آن‌ها نه تنها به اهداف کلیدی افزایش سرمایه‌گذاری، تجارت و ایجاد شغل دست نیافته‌اند، بلکه مشکلات جدی همچون ورشکستگی مالی به دلیل هزینه بالای توسعه زیرساخت، شرایط کاری سخت، اثرات منفی بر محیط‌زیست، عدم انطباق با محیط اجتماعی و فرهنگ مستقر ایجاد نموده‌اند (Zeng, ۲۰۱۶) که عوامل کلیدی موفقیت آن‌ها مطابق جدول ۲ آورده شده است.

با این حال، مناطق آزاد می‌توانند منجر به توسعه صنعتی مؤثر و کارآمد شوند و مجموعه‌ای از خدمات عمومی را در نواحی جغرافیایی متمرکز نمایند. همچنین این مناطق می‌توانند کارایی سرمایه‌ها و بودجه محدود دولت را برای ایجاد زیرساخت‌ها ارتقا داده و ایجاد توسعه خوشه‌ای یا تجمیع صنایع مشخص را تسهیل نمایند. نهایتاً مناطق باعث ارتقای توسعه شهری از طریق تأمین خدمات و کیفیت زندگی شهروندان گردد (Lin and Wang, ۲۰۱۴). مطالعات مختلف نیز بر اثرات سرریز مناطق آزاد تأکید نموده‌اند که می‌تواند به صورت افزایش تولید اقتصادی، فن‌آوری جدید و در دسترس و اثرات رفاه اجتماعی محلی بر جمعیت بومی باشد (Wang, ۲۰۱۳). در دیدگاه دیگر، مزایای ایجاد مناطق آزاد عبارتند از ایجاد اشتغال، افزایش سرمایه‌گذاری، رشد صادرات، انتقال فن‌آوری، کاهش واردات و توسعه منطقه‌ای و غیره مزایای غیرمستقیم نیز شامل ارتقای مهارت، اصلاح اقتصادی، متنوع‌سازی صادرات، بهبود کارایی تجاری شرکت‌های بومی، تسهیلات خوشه‌ای، توسعه شهری سبز می‌شوند (White, ۲۰۱۱).

جدول ۲. عوامل و ابزارهای کلیدی منجر به موفقیت در مناطق آزاد از دیدگاه محققان

ردیف	محققان / سال	عوامل اصلی	ابزارها و سیاست‌ها
۱	یوسف و نبشیم / ۲۰۰۶ (Yusuf and Nabeshima)	اقدامات برنامه‌ریزی، طراحی و مدیریتی دقیق	فرایند برنامه‌ریزی باید شامل یک ارزیابی از تقاضا، ویژگی‌های اقتصاد محلی، قابلیت ارتباط با جامع محلی، زنجیره عرضه و تحلیل بازار و عرضه نیروی کار و زمین باشد
۲	ژانگ / ۲۰۰۸ (Zhang)	ایجاد چارچوب‌های سازمانی و قانونی با تعهد قوی، بلند مدت و مشارکت بخش خصوصی و عمومی	تشویق توسعه و اداره مناطق با استفاده از بخش خصوصی و جوامع محلی تنظیم‌کننده مستقل همراه با قدرت بر سایر نهادها در نواحی اصلی
۳		استانداردهای محیطی و نیروی انسانی	تسهیلات کافی برای حفاظت از محیط زیست تبعیت از استانداردهای جهانی نیروی انسانی
۴	لین و مونگا / ۲۰۱۰ (Lin and Monga)	ایجاد یک چارچوب قانونی و نهادهای مؤثر با تعهد قوی و بلند مدت دولتی	وضع قوانین کارآمد و نهادهای مؤثر و متعهد
۵	فارول / ۲۰۱۱ (Farole)	ایجاد مناطق آزاد به‌عنوان بخشی یکپارچه از راهبرد توسعه بلند مدت	همخوانی با سیاست‌های منطقه‌ای و ملی برای توسعه اقتصادی-اجتماعی
۶	زنگ / ۲۰۱۵ (Zeng)	ایجاد ارتباط با اقتصاد محلی	لازم است تا مناطق براساس مزایای رقابتی محلی احداث شوند و دارای عرضه‌کننده‌های محلی به‌عنوان بخشی از زنجیره‌های ارزش خود باشند
۷	فرومن و زنگ / ۲۰۱۵ (Fruman and Zeng)	ایجاد یک محیط اقتصادی جذاب با استفاده از خدمات و زیر ساخت‌های عمومی کارآمد	توسعه زیر ساخت‌ها و خدمات برای جذب نخبگان و سرمایه گذران

مناطق آزاد و مدیریت رشد شهر

با توجه به ویژگی‌های منحصر به فرد مناطق آزاد، ساز و کار عملکرد مدیریت رشد شهر در این مناطق پیچیده و تحت تأثیر عوامل بسیاری قرار دارد و همین موضوع باعث تمایز آن با دیگر شهرها شده است به طوری که رشد جمعیت در شهرهای واقع در آن‌ها نزدیک به سه برابر رشد جمعیت در شهرهای معمول است (Akinci and Crittle, ۲۰۰۸). بررسی این موضوع در مناطق آزاد ایران مطابق جدول ۳ نیز تأیید کننده این امر بوده، به صورتی که میزان رشد جمعیت شهرهای واقع در مناطق آزاد سه گانه اولیه (کیش، قشم و چابهار) بیش از ۴,۵ الی ۶,۵ درصد می‌باشد که در سایر مناطق آزاد نیز مشابه بوده و ضرورت توجه به رشد کالبدی ناشی از آن را نیز نمایان می‌سازد.

جدول ۳. تغییرات رشد جمعیت شهرهای مناطق آزاد پس از ایجاد آن‌ها

مناطق آزاد ایران	سال تصویب ایجاد منطقه آزاد	شهر واقع در منطقه آزاد	جمعیت شهری در سال ۱۳۷۵	جمعیت شهری در سال ۱۳۸۵	جمعیت شهری در سال ۱۳۹۰	جمعیت شهری در سال ۱۳۹۵	میانگین نرخ رشد جمعیت شهری از زمان تبدیل شدن به منطقه آزاد
منطقه آزاد کیش	۱۳۷۲	کیش	۰,۴۷۸	۶,۶۷۳۰	۸,۱۹۲۴	۸,۵۳۲۸	۶,۵۹۳
منطقه آزاد قشم	۱۳۷۲	قشم، درگهان، سوزا	۵,۵۶۱۳	۳۲,۰۲۵	۶۰,۲۲۸	۸۰,۱۶۶	۶,۹۶۱۹
منطقه آزاد چابهار	۱۳۷۲	چابهار (شهر همجوار)	۶,۱۸۳۴	۰,۷۰۷۱	۶,۳۳۸۵	۲۴,۵۹۰	۴,۹۰۷
منطقه آزاد اروند	۱۳۸۳	آبادان، خرمشهر	۳۱۱۷۰۹	۳۴۱۸۵۴	۳۵۹۶۱۲	۴۴۱۷۹۱	۲,۵۹۸
منطقه آزاد ارس	۱۳۸۳	چلغا	۵,۴۵۸	۵۲۱۷	۵۵۱۶	۶۱۱۰	۱,۰۸۲
منطقه آزاد انزلی	۱۳۸۵	فاقد جمعیت شهری در محدوده خود					
منطقه آزاد ماکو	۱۳۹۰	ماکو، بازرگان، پلدشت، شوط، مرگلر	۷۱۵۸۶	۸۰,۲۴۴	۸۸۳۲۰	۹۷۴۲۸	۱,۹۳۴

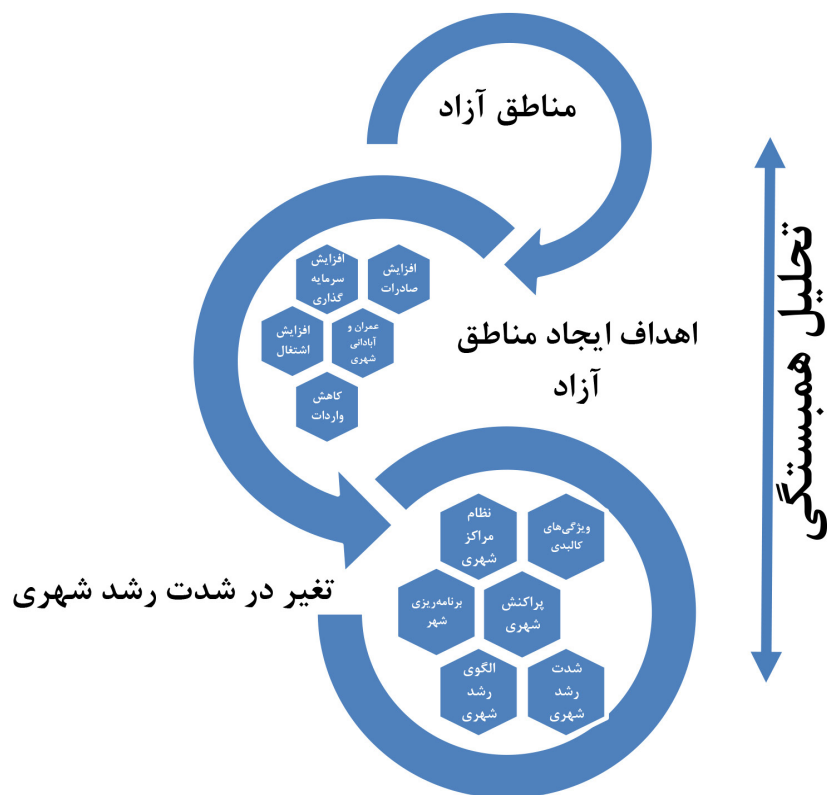
منبع: مرکز آمار ایران

در این زمینه، محققان به بررسی ارتباط بین مناطق آزاد و مدیریت رشد شهر و نحوه تاثیرگذاری آن‌ها بر یکدیگر پرداخته‌اند. از دیدگاه بچ، ماهیت مدیریت رشد شهر در مناطق آزاد، در سه دوره متفاوت شناسایی می‌گردد. در دوره اول، مدیریت کاربری زمین فقط به صورت ابزاری برای افزایش رشد اقتصادی بود و در دوره دوم، به عنوان عامل نظام‌بخشی بر تداخل عملکردها و کاربری‌ها قلمداد می‌شد. در دوره سوم، مفهوم مدیریت کاربری زمین برای توسعه گسترده‌تر به کار گرفته شد و شامل همه انواع رشد در جهت توسعه انواع فعالیت‌های مناطق اقتصادی به عنوان توسعه همانند شهرهای معمولی گردیده است که اصطلاح شهر قبلی^۴ به آن‌ها اطلاق می‌شود (Bach, ۲۰۱۱).

از نظر دینگ و لیچنتبرگ (۲۰۱۱)، دیدگاه محققان در خصوص ارتباط بین مناطق آزاد و مدیریت رشد شهر، در چهار دسته قابل بررسی است. دسته اول شامل نظریه‌پردازی است که برنامه‌ریزی زمین را مورد توجه دانسته و آن را به عنوان عامل اصلی مدیریت رشد شهر مطرح نموده‌اند. دسته دوم اندیشمندانی قرار دارند که توجه ویژه به نظام بازار را عامل اصلی برای مدیریت رشد شهر در مناطق آزاد شناسایی نموده‌اند. دسته سوم نظریه‌پردازان، افرادی هستند که منافع عمومی شهروندان را با توجه به اهمیت کمتر آن‌ها در فرآیندهای توسعه مناطق آزاد مورد توجه قرار داده‌اند و دسته چهارم نیز معتقدند که سازمان حاکمیت و مدیریت رشد شهرها تاثیر زیادی در مدیریت رشد شهر در مناطق آزاد دارد (Ding and Lichtenber, ۲۰۱۱).

این پژوهش بر اساس دیدگاه‌های نظریه‌پردازان دسته دوم، تحلیل اثرات مناطق آزاد بر رشد شهری را هدف خود قرار می‌دهند. در این دسته نظریه‌پردازانی همچون شاو (۲۰۱۶) و زاکاریاس (۲۰۱۰) در نظر گرفتن تحلیل تقاضا و سرمایه‌گذاری در برنامه‌های توسعه و مدیریت کاربری زمین را به عنوان عامل اصلی برای مدیریت رشد شهرهای واقع در مناطق آزاد مطرح نموده‌اند. از دیدگاه آن‌ها شناخت فرآیندهای راهبردهای اقتصادی مبتنی بر اهداف ایجاد مناطق آزاد می‌تواند یکی از عوامل کلیدی موفقیت و رشد متوازن شهری در آن منطقه آزاد باشد (Shaw, ۲۰۱۶, Zacharias, ۲۰۱۰).

در تجارب مناطق آزاد کشورهای مختلف، احداث مناطق با وجود سکونت‌گاه‌های شهری و روستایی در درون خود، نقش عمده‌ای در ارتقا یا تنزل کیفیت این سکونت‌گاه‌ها در ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، زیرساختی و کالبدی، زیست‌محیطی و غیره داشته است (Shaw, ۲۰۱۶). یکی از مهم‌ترین اثرات ایجاد مناطق آزاد در تحولات شهرهای درون آن‌ها، به ویژه رشد شهری است. مطالعات فوق نشان می‌دهد که مناطق آزاد بر اساس دستیابی به اهداف خود بر ابعاد مختلف رشد شهری تاثیر گذارده‌اند که شرایط مکانی و زمانی نیز بر نحوه تاثیرگذاری بر این جوامع حائز اهمیت است. با این حال، ابعاد اقتصادی و سیاست‌گذاری فضایی بیشترین تاثیرگذاری را در رشد شهری آن‌ها داشته است (Zeng, ۲۰۱۶)، از این رو در این تحقیق، مدل تحلیلی مورد نظر در قالب اهداف ایجاد مناطق آزاد و تاثیرات آن بر رشد شهری در ۵ حوزه کلی «سرمایه‌گذاری»، «اشتغال و بازار کار»، «صادرات»، «واردات» و «امور زیربنایی، عمران و آبادانی شهری» قابل تعریف است (شکل ۱).

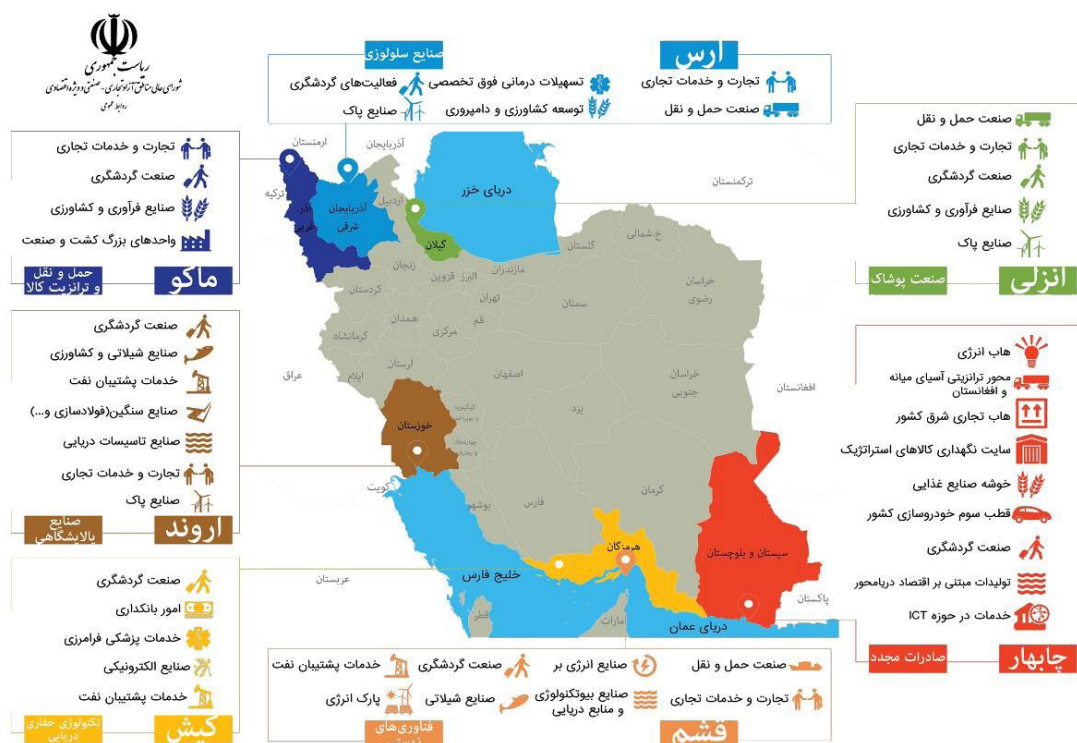
شکل ۱. مدل تحلیلی پژوهش

روش‌شناسی تحقیق

با توجه به موضوع پژوهش، روش‌شناسی تحقیق به صورت تحلیل کمی بر اساس داده‌های آماری و با استفاده از تحلیل همبستگی بوده است. ارزیابی اثرات ایجاد مناطق آزاد بر رشد شهری با استفاده از تحلیل‌های پارامتری و مکانی میان داده‌های اهداف ایجاد مناطق آزاد با شدت رشد شهری اتفاق افتاده است. شیوه جمع‌آوری اطلاعات به صورت مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای بوده است به طوری که اطلاعات مربوط به شدت رشد شهری بر اساس سالنامه‌های آماری سالانه استان‌های مربوط و داده‌های دریافتی از سازمان‌های مناطق آزاد جمع‌آوری و دریافت شده است. همچنین داده‌های مربوط به اهداف مناطق آزاد بر اساس آمارهای سالانه سازمان‌های مناطق آزاد و دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد ویژه گردآوری شده است. شایان ذکر است تحلیل توزیع اشتغال نیز بر اساس داده‌های مکانی پایگاه‌های اطلاعات جغرافیایی سازمان‌های مناطق آزاد صورت گرفته است. این تحلیل‌ها از طریق مدل‌های ضریب همبستگی با استفاده از نرم‌افزارهای SPSS و Excel و تحلیل‌های مکانی مربوط تعیین ضریب جینی با استفاده از نرم‌افزارهای Arc Gis و Excel انجام گرفته است.

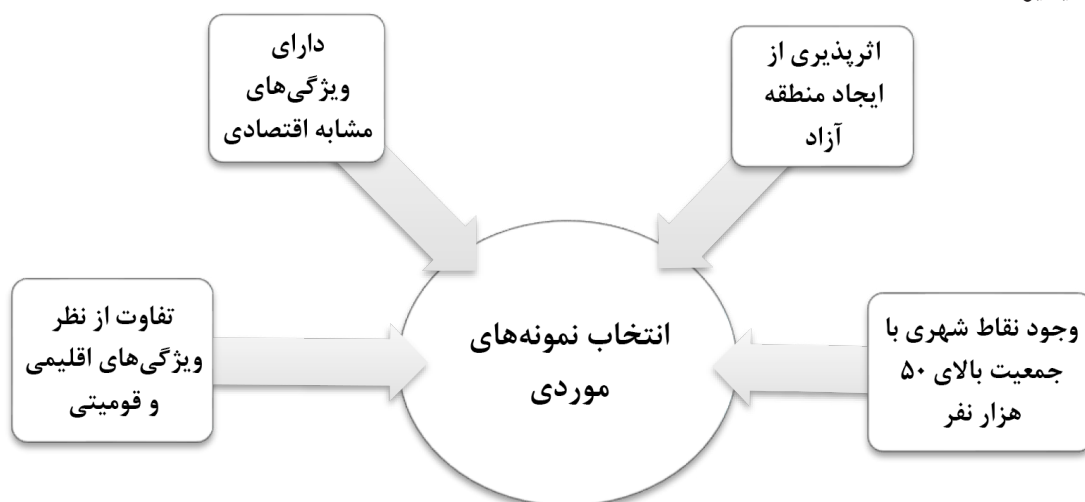
یافته‌های پژوهش

جهت تحلیل تحقق اهداف ایجاد مناطق آزاد و همچنین ارزیابی اثرات آن بر رشد شهری در یک دوره شش ساله ۱۳۹۲ - ۱۳۹۷، سه منطقه آزاد به عنوان نمونه موردی انتخاب شده‌اند.

شکل ۲. موقعیت و محورهای اقتصادی توسعه مناطق آزاد کشور، دیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری - صنعتی و ویژه اقتصادی ۱۳۹۷

بررسی تفاوت‌ها و شباهت‌های اصولی و اثرات ایجاد بین شهرهای مناطق آزاد از ملزومات برای دریافت نتایج از پژوهش برای تعمیم‌پذیری در مناطق آزاد ایران می‌باشد. برای این منظور مورد پژوهی از طریق بررسی‌های مطابق با معیارهای اشاره شده در شکل ۳، مناطق آزاد اروند، ماکو و قشم که دارای نقاط شهری و سابقه تاریخی مناسب برای تحلیل موضوع می‌باشند، انتخاب شده است. انتخاب مورد پژوهی صورت گرفته به گونه‌ای دربرگیرنده بخش بزرگی از جامعه آماری شهرهای واقع در مناطق آزاد است زیرا منطقه آزاد انزلی و چابهار فاقد نقاط شهری و سکونت و منطقه آزاد جلفا و کیش نیز دارای نقاط سکونت شهری با جمعیت کم (زیر پنجاه هزار نفر) می‌باشد. مصوبات کمیسیون ماده ۵

شکل ۲. نمودار عوامل اثرگذار بر انتخاب نمونه‌های موردی

در ادامه ضمن معرفی مناطق آزاد نمونه به ترتیب جمعیت شهری آن‌ها، ویژگی‌های اصلی آن‌ها و شهرهای واقع در آن‌ها شناسایی گردیده‌اند که کلیات هر کدام به شرح زیر است:

الف) منطقه آزاد اروند: در سال ۱۳۸۳ براساس اهداف توسعه مناطق آزاد کشور و خواست مردم بومی، قانون ایجاد منطقه آزاد تجاری - صنعتی اروند در محدوده‌هایی از شهرستان‌های آبادان و خرمشهر به تصویب رسید. پس از آن با توجه به عدم استفاده مردم شهرهای خرمشهر و آبادان از تسهیلات و امکانات منطقه آزاد اروند، طرح افزایش محدوده منطقه آزاد اروند و قرارگیری شهرهای آبادان و خرمشهر در مورخ ۱۳۹۲/۱۰/۲۲ مورد تصویب قرار گرفت و مساحت منطقه آزاد اروند از ۱۷,۲۰۰ هکتار به ۳۴,۷۰۰ هکتار با قرارگیری کامل شهرهای آبادان و خرمشهر افزایش یافت. این منطقه با قرارگرفتن در مرز ایران با بخش جنوبی عراق با اهداف توسعه و تسهیل مبادلات تجاری و صادرات به کشور عراق ایجاد گردید. شایان ذکر است عمران و آبادانی شهرهای خرمشهر و آبادان و جبران خسارت‌های جنگ تحمیلی نیز به عنوان اهداف اصلی الحاق شهرها به محدوده منطقه آزاد اروند، به شمار رفته است (سازمان منطقه آزاد اروند، ۱۳۹۷).

جدول ۴. وضعیت جمعیت و وسعت شهرهای منطقه آزاد اروند در سال‌های بررسی

شهر	۱۳۸۵		۱۳۹۲		۱۳۹۷	
	وسعت	جمعیت	وسعت	جمعیت	وسعت	جمعیت
	هکتار	نفر	هکتار	نفر	هکتار	نفر
آبادان	۲۵۴۳	۲۱۷۹۸۸	۳۱۵۰	۲۷۱۴۸۴	۲۵۰۰	۲۹۸۰۹۰
خرمشهر	۱۶۵۴	۱۲۵۸۵۹	۱۸۷۴	۱۳۰۷۰۷	۲۲۸۰	۱۳۳۰۹۷
مینو شهر	۱۸۸	۱۲۵۶۷	۲۱۵	۱۲۸۷۶	۲۴۰	۱۳۵۰۰
	۲۴۰۶۳	۳۵۶۴۱۴	۱۰۱۷۴	۴۱۵۶۰۷	۱۱۱۸۰	۴۴۴۶۸۷

منبع: داده‌های مرکز آمار ایران و پایگاه اطلاعات مکانی سازمان منطقه آزاد اروند

نظام کاربری محدوده منطقه آزاد اروند بر اساس جدول ۴، نشان از سهم بالای کاربری‌های صنعتی و حمل و نقل در این منطقه است و نشان از اهمیت نقش صنعتی و لجستیکی این شهرها از گذشته تا کنون دارد. سهم بالای مناطق مسکونی و خدماتی مورد نیاز آن‌ها نشان از کمبود برخی از سرانه‌های خدماتی به ویژه در حوزه درمان، آموزش و پرورش و فضای سبز برای این حوزه جمعیتی بوده است.

ب) منطقه آزاد قشم: منطقه آزاد قشم با تصویب قانون چگونگی اداره مناطق آزاد از تاریخ ۱۳۷۲/۰۷/۰۶ به طور رسمی فعالیت خود را در بخشی از ساحل شمال شرقی جزیره قشم در محدوده ۳۰۰ کیلومترمربعی منطقه آزاد قشم آغاز نمود. موقعیت راهبردی این منطقه در خلیج فارس و ارتباط با کشور عمان و ظرفیت‌های توسعه صنایع دریا محور، صنایع انرژی، نفت و گاز، صنایع شیلات و صنایع بپایین دستی آن و دیگر خدمات رفاهی و قابلیت‌ها و منابع گردشگری طبیعت، از ظرفیت‌های توسعه ای منطقه آزاد قشم است (جرجهانشاهی، ۱۳۹۶). این منطقه آزاد شامل سه شهر قشم، درگهان و سوزا با جمعیت شهری ۶۶ هزار نفر و ۶۹ روستا با جمعیت روستایی ۸۲ هزار نفر است.

جدول ۵. وضعیت جمعیت و وسعت شهرهای منطقه آزاد قشم در سال‌های بررسی

شهر	۱۳۸۵		۱۳۹۲		۱۳۹۷	
	وسعت	جمعیت	وسعت	جمعیت	وسعت	جمعیت
	هکتار	نفر	هکتار	نفر	هکتار	نفر
قشم	۳۲۶	۱۸۴۸۶	۴۶۸	۳۰۸۸۲	۸۹۰	۴۰۶۷۰
درگهان	۱۲۱	۸۰۰۲	۱۵۰	۸۶۶۷	۲۵۰	۱۴۵۳۵
سوزا	۱۵۰	۶۸۳۴	۲۲۰	۷۷۲۰	۳۲۹	۱۰۹۷۸
	۵۹۷	۳۳۳۲۲	۵۹۷	۴۷۲۶۹	۱۴۶۹	۶۶۸۰۱

منبع: داده‌های مرکز آمار ایران و پایگاه اطلاعات مکانی سازمان منطقه آزاد قشم

ج) منطقه آزاد ماکو: منطقه آزاد ماکو، محدوده وسیعی به مساحت ۳۹۷ هزار هکتار را در بر گرفته و از نظر تقسیمات کشوری دارای سه شهرستان، پنج شهر، شش بخش، سیزده دهستان و ۲۷۱ روستای دارای سکنه است. هدف از احداث این منطقه، ایجاد قطب صنعتی- تجاری در شمال غرب ایران و در مسیر ترانزیت بازرگانی ایران با قفقاز و اروپا بوده است. طبق سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵، جمعیت منطقه ۱۹۲۶۰۳ نفر بوده که ۲۵،۰ درصد جمعیت کل کشور و ۶ درصد جمعیت کل استان آذربایجان غربی را به خود اختصاص داده است. نسبت روستائیشینی در منطقه ۵۲ درصد، نرخ مشارکت اقتصادی ۳۷ درصد و نرخ بیکاری ۱۱،۶۹ درصد است. از تعداد کل افراد شاغل ۲۹ درصد در بخش کشاورزی، ۶،۵ درصد در بخش صنعت و معدن، ۵۳،۵ درصد در بخش خدمات فعالیت می کنند و ۱۱ درصد نیز دارای فعالیت نامشخص و اظهار نشده هستند (سازمان منطقه آزاد ماکو، ۱۳۹۸).

جدول ۶. وضعیت جمعیت و وسعت شهرهای منطقه آزاد ماکو در سالهای بررسی

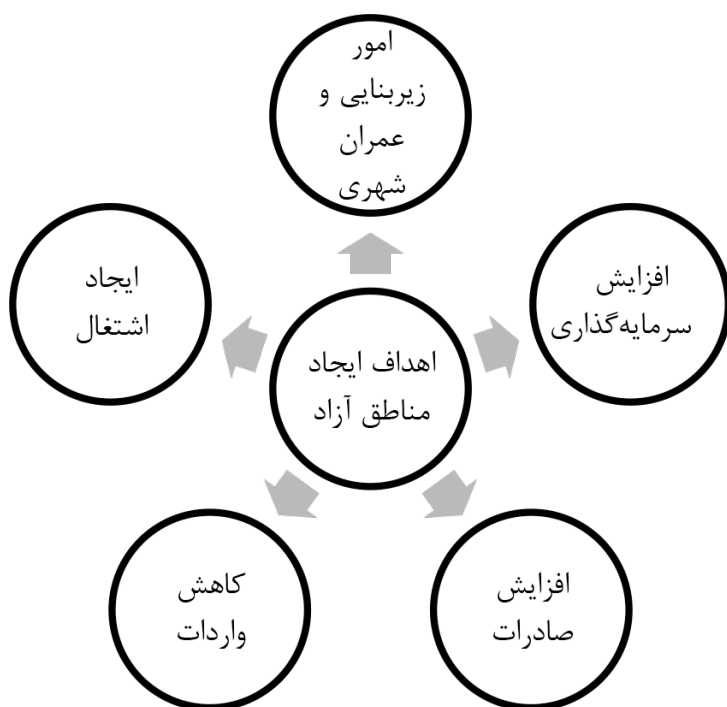
شهر	۱۳۸۵		۱۳۹۲		۱۳۹۷	
	وسعت	جمعیت	وسعت	جمعیت	وسعت	جمعیت
هکتار	نفر	هکتار	نفر	هکتار	نفر	هکتار
ماکو	۷۳۵	۴۱۸۵۶	۷۵۰	۴۲۷۵۱	۹۰۰	۴۶۵۸۱
بازرگان	۳۲۰	۹۰۴۷	۳۳۷	۹۵۵۱	۳۹۷	۱۱۶۰۰
شوط	۴۸۰	۱۹۷۵۹	۵۰۵	۲۱۰۴۷	۵۷۱	۲۵۳۸۱
پلدشت	۴۲۰	۸۵۸۴	۴۲۸	۹۹۶۳	۴۴۰	۱۱۴۷۲
مرکتر	۹۸	۱۹۰۴	۱۳۶	۲۲۴۷	۱۷۵	۲۳۹۴
	۲۰۵۳	۸۱۱۵۰	۲۱۵۶	۸۵۵۵۹	۲۴۸۳	۹۷۴۲۸

منبع: داده‌های مرکز آمار ایران و پایگاه اطلاعات مکانی سازمان منطقه آزاد ماکو

تحلیل داده‌ها

مطابق با قانون چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری- صنعتی مصوب ۱۳۷۲، مناطق آزاد با اهداف تسریع در انجام امور زیربنایی، عمران و آبادانی، رشد و توسعه اقتصادی، سرمایه‌گذاری و افزایش درآمد عمومی، ایجاد اشتغال سالم و مولد، تنظیم بازار کار و کالا، حضور فعال در بازارهای جهانی و منطقه‌ای، تولید و صادرات کالاهای صنعتی و تبدیلی و ارائه خدمات عمومی شکل گرفته‌اند.

این اهداف به طور کامل با مبانی نظری ایجاد مناطق آزاد انطباق نداشته است، اما می‌توان اهداف تشکیل این مناطق را مورد ارزیابی قرارداد و تصویری از وضعیت دستیابی به اهداف، دستاوردها، نقش و جایگاه مناطق آزاد آن‌ها ترسیم کرد. اهداف ایجاد مناطق آزاد در پنج حوزه کلی، «سرمایه‌گذاری»، «اشتغال و بازار کار»، «صادرات»، «واردات» و «امور زیربنایی و عمران شهری» قابل ارزیابی است. در ادامه ضمن ارزیابی دستیابی به اهداف ایجاد در مناطق آزاد نمونه، اثرات آن بر رشد شهری با استفاده از مدل همبستگی مورد تحلیل گرفته است:

شکل ۴. اهداف اصلی ایجاد مناطق آزاد در ایران به عنوان ابعاد اصلی مورد بررسی در این پژوهش

سرمایه‌گذاری

از بعد نظری و تجربیات کشورها، یکی از نشانه‌های موفقیت مناطق آزاد پیشی گرفتن حجم سرمایه‌گذاری خارجی از سرمایه‌گذاری داخلی است، چراکه در این صورت، تولید یا پردازش انجام شده در این مناطق، با کمترین سرمایه‌گذاری داخلی، به فعالیت‌های ارزش‌آوری و احتمالاً انتقال‌دهنده تکنولوژی تبدیل خواهند شد (دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد، ۱۳۹۷). با این حال حجم سرمایه‌گذاری داخلی صورت گرفته در امور زیربنایی، ساخت مراکز اقامتی و تجاری و مسکونی، خدمات شهری و صنعتی سال‌های مورد بررسی ۳۰۸ هزار میلیارد ریال است. ترکیب سرمایه‌گذاری داخلی انجام شده در بخش‌های مختلف نشان می‌دهد که تقریباً نیمی از آن در بخش صنعت و بقیه در بخش خدمات، تجارت و سیاحتی بوده است. از این میزان، کیش، چابهار و اروند و قشم با بیش از ۲۳ درصد بیشترین حجم سرمایه‌گذاری در مناطق آزاد را داشته‌اند که از میان آن‌ها دو منطقه آزاد اروند و قشم دارای شهر در درون خود هستند که نشان از افزایش سرمایه‌گذاری با وجود شهرها در درون محدوده آن‌ها دارد.

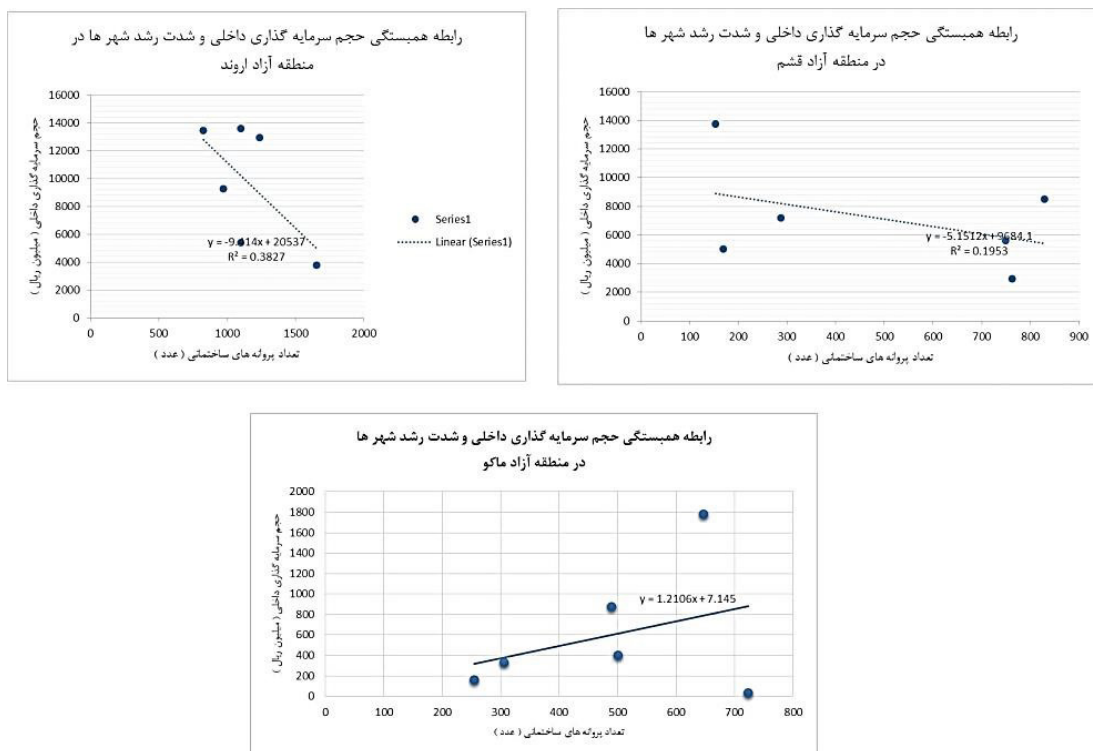
جدول ۷. سرمایه‌گذاری داخلی بخش غیر دولتی (بر حسب میلیارد ریال)

منطقه آزاد	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	جمع
قشم	۱۲	۲,۹۲۲	۵,۵۹۶	۷,۱۹۰	۵,۰۰۰	۱۳,۷۲۰	۸۹,۳۴۲
اروند	۳,۷۶۲	۵,۳۶۹	۱۲,۹۱۹	۱۳,۵۵۱	۹,۲۲۵	۱۳,۴۳۶	۳۴۲,۵۸۱
ماکو	۳۲	۳۳۱	۱۶۰	۴۰۲	۸۷۴	۳,۳۲۸	۴,۶۱۸۵

منبع: دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری - صنعتی و ویژه اقتصادی، ۱۳۹۷

در زمینه سرمایه‌گذاری خارجی، نگاه اولیه در این مناطق، نشان‌دهنده روند افزایشی با تکمیل سرمایه‌گذاری بوده است به طوری که این میزان در مدت پنج سال از ۲۷ میلیون دلار به ۴۴۸ میلیون دلار رسیده است. اما نسبت سرمایه‌گذاری خارجی در مناطق آزاد به کل سرمایه‌گذاری خارجی کشور، به جز در سال ۱۳۹۴، رقم قابل قبولی نیست و این بیانگر عدم دستیابی به اهداف تاسیس می‌باشد. از نظر ارتباط هدف افزایش سرمایه‌گذاری با شدت رشد شهری، هر دو عامل سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی

با مساحت و صدور پروانه، رابطه همبستگی منفی دارد و این بدین معنا است که اثرات سرمایه گذاری تأثیری در رشد آبادان و خرمشهر نداشته است چون خارج از محدوده های شهری، صورت گرفته است. در منطقه آزاد قشم، سرمایه گذاری داخلی همبستگی منفی و سرمایه گذاری خارجی همبستگی مثبت دارد، بدین معنی که با افزایش حجم سرمایه خارجی جذب شده، تعداد و مساحت پروانه های ساختمانی شهرهای واقع در آن نیز افزایش یافته است که این امر نشان دهنده تمایل و تحقق پذیری بیشتر سرمایه گذاری خارجی در شهرهای منطقه نسبت به سرمایه گذاری داخلی است. در منطقه آزاد ماکو، ارتباط همبستگی شدت رشد شهری با حجم سرمایه گذاری داخلی و خارجی نشان دهنده رابطه همبستگی مثبت و بسیار شدید با افزایش تعداد و مساحت پروانه های ساختمانی بوده است (شکل ۵).

شکل ۵. رابطه همبستگی حجم سرمایه گذاری داخلی و شدت رشد شهرها در سه منطقه آزاد

جدول ۸. رابطه همبستگی میان حجم سرمایه گذاری داخلی و خارجی و شدت رشد شهرها در یکی از نمونه های موردی (منطقه آزاد ماکو)

آمار اقتصادی منطقه آزاد ماکو							پروانه ساختمانی		سال
							(تعداد)	(مساحت)	
سرمایه گذاری	داخلی (میلیارد ریال)	۳۲	۳۳۱	۱۶۰	۴۰۲	۸۷۴	۱۷۸۱	۰,۷۹	۱۳۹۲
									۱۳۹۳
									۱۳۹۴
									۱۳۹۵
									۱۳۹۶
									۱۳۹۷
سرمایه گذاری	خارجی (میلیون دلار)	۴	۲	۳۰	۸۵,۱	۲۰	۲۴	۰,۳۹	۰,۲۶
	سال	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	ضریب همبستگی	

منبع: آمار پایه دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد و سازمان منطقه آزاد ماکو

صادرات

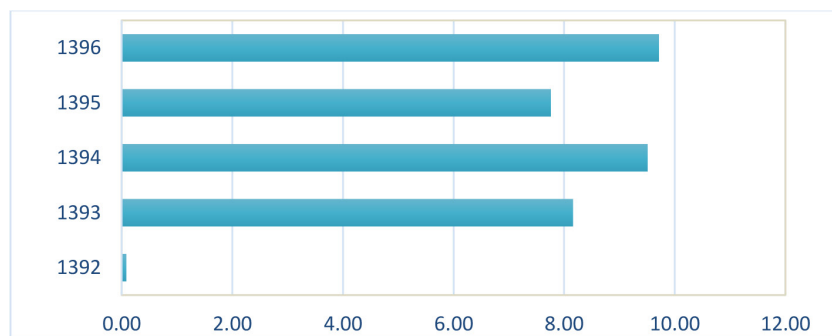
مطابق با روند کلی صادرات مناطق آزاد در سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۷، حداقل ۷۶ درصد ارزش صادرات مناطق آزاد، مربوط به کالاهای تولید کشور (ترانزیتی) بوده و صادرات مجدد ۱۳ درصد و کالاهای و خدمات تولیدی مناطق ۱۱ درصد از سهم صادراتی مناطق آزاد را به خود اختصاص داده‌اند. در این دوره صادرات کالاهای داخلی کشور (ترانزیتی) از مناطق آزاد کیش، قشم و چابهار انجام نشده و در مناطق آزاد اروند و ماکو سهم بیشتر را به خود اختصاص داده‌اند. این در حالی است که در مناطق آزاد قشم و چابهار، صادرات کالاهای و خدمات تولیدی درون منطقه، سهم عمده صادرات این مناطق را تشکیل داده‌اند.

جدول ۹. وضعیت تفکیک شده صادرات در مناطق آزاد ایران

ترکیب صادرات (میلیون دلار)		۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷
قشم	کالا و خدمات تولیدی مناطق	۳۵	۲۴	۳۱	۴۰	۶۸	۱۷
	صادرات مجدد	۴۰	۳۷	۳۳	۴۲	۶۹	۲۶
	صادرات کالای داخلی از مناطق	۰	۰	۰	۰	۰	۰
اروند	کالا و خدمات تولیدی مناطق	۵۰	۲۱۶	۸۶	۱۱۲	۱۷۵	۶۸
	صادرات مجدد	۸۲۹	۱۵۲۹	۱۳	۱۰۲۵	۷۳۳	۲۸۰
	صادرات کالای داخلی از مناطق	۷۷۹	۱۳۰۰	۱۲۵۱	۹۰۵	۵۴۵	۱۷۷
ماکو	کالا و خدمات تولیدی مناطق	۰	۱۹	۱۸	۴۱	۱۰	۴
	صادرات مجدد	۲۴۰۹	۲۳۵۱	۲۰۱۴	۱۵۹۷	۲۸۳۸	۱۵۰۴
	صادرات کالای داخلی از مناطق	۲۴۰۹	۲۳۳۲	۱۹۹۵	۱۵۵۱	۲۸۳۱	۱۵۰۰

منبع: دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری - صنعتی و ویژه اقتصادی، ۱۳۹۷

بررسی نسبت صادرات مناطق آزاد به کل صادرات غیر نفتی کشور نیز نشان می‌دهد که این نسبت همواره کمتر از ۱۰ درصد بوده است. در خصوص ایفای نقش صادراتی نیز با بررسی خالص صادرات مناطق آزاد، باید اذعان نمود که مناطق آزاد بر خلاف یکی از اهداف اصلی تأسیس خود، نتوانسته‌اند به مرکزیت صادراتی کشور دست یابند. مطابق جدول زیر در سال ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۶، مناطق آزاد اروند، قشم و ماکو، دارای ارزش صادرات بیشتر از ارزش واردات خود بوده‌اند که این امر نیز نشان دهنده وضعیت مناسب‌تر مناطق آزاد دارای شهر نسبت به مناطق آزاد فاقد نقاط سکونی شهری برای دستیابی به اهداف تأسیس خود است.

شکل ۶. نسبت صادرات مناطق آزاد به صادرات غیرنفتی کل کشور

جدول ۱۰. خالص صادرات مناطق آزاد (ارقام به میلیون دلار)

مناطق آزاد	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷
قشم	-۴۳۵	-۳۷۳	-۲۸۶	-۲۳۹	-۲۴۷	۲۰
اروند	۸۱۸	۱۲۶۱	۱۱۱۵	۷۶۲	۳۴۱	۲۲۲
ماکو	۲۴۰۹	۲۳۳۱	۱۹۵۵	۱۵۴۱	۲۷۹۹	۱۴۹۹

منبع: دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری - صنعتی و ویژه اقتصادی، ۱۳۹۷

در منطقه آزاد اروند، عامل صادرات کالا و خدمات تولیدی منطقه همبستگی منفی با شدت گسترش شهرها دارد. بدین معنی که با افزایش صادرات کالا و خدمات تولیدی، تعداد و مساحت صدور پروانه ساختمانی کاهش یافته است. این موضوع به دلیل صنعتی بودن حجم صادرات و عدم استقرار فعالیت‌های مرتبط با آن در درون شهرهای آبادان و خرمشهر است. لیکن برای مجموع صادرات این رابطه مثبت اما دارای همبستگی ضعیف است که نشان‌دهنده تاثیر صادرات ترانزیتی (کالاهای دولت داخل کشور) بر شدت رشد شهری به ویژه بر کاربری‌های حمل و نقل و انبارداری بوده است. در منطقه آزاد قشم، در هر دو عامل صادرات کالا و خدمات تولیدی منطقه و مجموع صادرات همبستگی منفی با شدت گسترش شهرها وجود دارد. با افزایش صادرات کالا و خدمات تولیدی، تعداد و مساحت صدور پروانه ساختمانی کاهش یافته است. این امر همانند منطقه آزاد اروند به دلیل صنعتی بودن حجم صادرات و عدم استقرار فعالیت‌های مرتبط با آن در درون شهرهای قشم و درگهان است. در منطقه آزاد ماکو، عامل صادرات کالا و خدمات تولیدی منطقه در ارتباط با مساحت پروانه‌های ساختمانی شهری، همبستگی مثبت و برای تعداد آن‌ها همبستگی مثبت البته بسیار ضعیف وجود داشته است، که این امر برای مجموع صادرات با همبستگی شدید و به صورت منفی بوده است. این موضوع نیز ناشی از ارائه خدمات در محدوده شهرهای منطقه و ارتباط آن با شدت توسعه شهرها منطقه بوده است. لیکن در ارتباط با ترانزیت کالاهای داخلی کشور، کاربری‌های مرتبط با آن‌ها شامل انبارداری و ... خارج از محدوده‌های شهرهای موجود قرار داشته است و منجر به ارتباط منفی همبستگی افزایش صادرات با شدت رشد شده است.

جدول ۱۱. رابطه همبستگی میان حجم سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی و شدت رشد شهرها در یکی از نمونه‌های موردی (منطقه آزاد ماکو)

سال	پروانه ساختمانی		آمار اقتصادی منطقه آزاد قشم								
	(تعداد)	(مساحت)									
	۱۳۹۲	۱۶۵۵									
	۱۳۹۳	۱۱۰۱									
	۱۳۹۴	۱۲۴۰									
	۱۳۹۵	۱۱۰۴									
	۱۳۹۶	۹۷۳									
۱۳۹۷	۸۲۷	۲۸۶۲۹۹,۵۵									
همبستگی	-۰,۳۳	-۰,۲۵	۱۷	۶۸	۴۰	۳۱	۲۴	۳۵	کالا و خدمات منطقه (میلیون دلار)		
	-۰,۴۰	-۰,۳۲	۲۶	۶۹	۴۲	۳۳	۲۷	۴۰	مجموع (میلیون دلار)		
	ضریب همبستگی		۱۳۹۷	۱۳۹۶	۱۳۹۵	۱۳۹۴	۱۳۹۳	۱۳۹۲	سال		

منبع: آمار پایه دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد و سازمان منطقه آزاد قشم

واردات

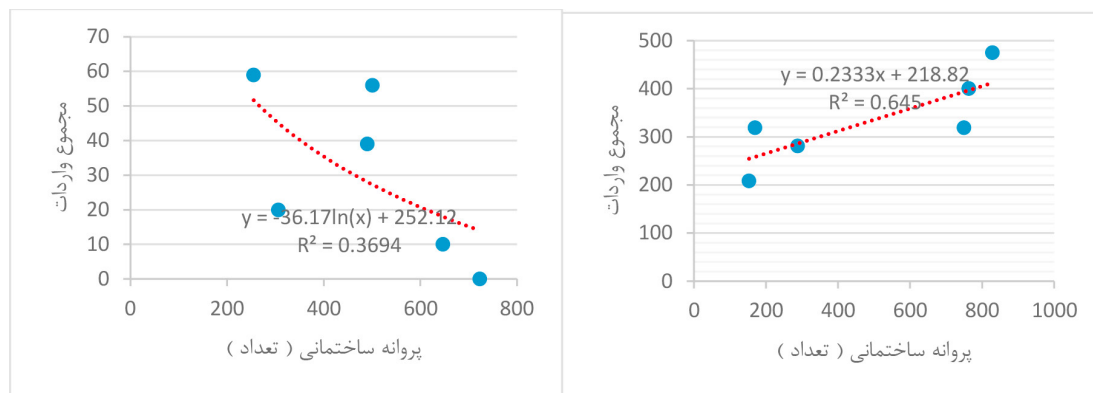
به رغم جهت‌گیری مناطق آزاد طی سال‌های گذشته، عمده درآمد مناطق آزاد از طریق عوارض مربوط به ورود کالا بوده است که این امر نشانگر وابستگی شدید بودجه مناطق به واردات کالا به منطقه و از آنجا به سایر نفاذ سرزمین اصلی است. در مجموع ۴۴ درصد واردات به مناطق آزاد کشور در سال ۱۳۹۷، از طریق واردات مسافری انجام شده است و پس از آن مواد اولیه واحدهای تولیدی، ۲۹ درصد واردات مناطق آزاد را به خود اختصاص داده‌اند. با این حال سهم واردات مسافری در تک‌تک مناطق، رقم قابل توجهی است به طوری که حدود ۸۷ درصد واردات در منطقه آزاد اروند و ۶۴ درصد در منطقه آزاد ماکو و ۶۰ درصد در منطقه آزاد قشم، مربوط به واردات مسافری است که این امر نیز تأیید کننده میزان بالای واردات کالای مسافری در مناطق آزاد دارای سکونت‌گاه‌های شهری است. در منطقه آزاد اروند، عامل واردات، همبستگی منفی بالایی با شدت گسترش شهرها داشته، بدین معنی که با افزایش واردات، تعداد و مساحت صدور پروانه ساختمانی کاهش یافته است. این موضوع، به دلیل فقدان زیرساخت ارائه محصولات کالاهای مسافری در محدوده شهرهای آبادان و خرمشهر و تحقق خدمات مربوط در خارج از شهرها بوده است. در منطقه آزاد قشم، عامل واردات، همبستگی مثبت بسیار بالایی با شدت

گسترش شهرها دارد، با افزایش واردات، تعداد و مساحت صدور پروانه ساختمانی بسیار زیاد افزایش یافته است. این موضوع، افزایش زیرساخت‌ها برای فروش کالای وارداتی به منطقه آزاد قشم در درون شهرهای آن‌ها و همچنین استقبال در حوزه گردشگری و به تبع آن ساخت و ساز مجموعه‌های اقامتی دائم و موقت بوده است. در منطقه آزاد ماکو، عامل واردات با شدت گسترش شهرها همبستگی منفی دارد یعنی با افزایش واردات، تعداد و مساحت صدور پروانه ساختمانی کاهش یافته است. این موضوع، به دلیل فقدان زیرساخت تجاری-بازرگانی برای ارائه محصولات در درون شهرهای ماکو و بازرگان و استقرار آن‌ها در خارج از محدوده‌های شهری بوده است.

جدول ۱۲. رابطه همبستگی میان میزان واردات و شدت رشد شهرها در در یکی از نمونه‌های موردی (منطقه آزاد ماکو)

سال	پروانه ساختمانی		آمار اقتصادی منطقه آزاد ماکو						
	(تعداد)	(مساحت)							
۱۳۹۲	۱۶۵۵	۴۳۶۳۴۵							
۱۳۹۳	۱۱۰۱	۳۱۷۶۵۷							
۱۳۹۴	۱۲۴۰	۳۳۱۳۲۴							
۱۳۹۵	۱۱۰۴	۳۵۹۴۳۷							
۱۳۹۶	۹۷۳	۳۳۶۸۲۳							
۱۳۹۷	۸۳۷	۲۸۶۲۹۹							
ضریب همبستگی	همبستگی		واردات (میلیون دلار)						
	۰٫۴۴-	۰٫۳۶-	۱۰	۳۹	۵۶	۵۹	۲۰	۰	سال
	۱۳۹۷	۱۳۹۶	۱۳۹۵	۱۳۹۴	۱۳۹۳	۱۳۹۲			

منبع: آمار پایه دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد و سازمان منطقه آزاد ماکو

شکل ۷. رابطه همبستگی میان میزان واردات و شدت رشد شهرها در منطقه آزاد اروند و قشم

اشتغال

مناطق آزاد از طریق ابزارهای گوناگونی بر اشتغال اثر می‌گذارند که یکی از آن‌ها، صادرات، شامل صادرات کالا و خدمات این مناطق است. صدور خدمات نیز علاوه بر ایجاد شغل، به ارتقا و رشد سرمایه‌های انسانی کشور می‌انجامد. بررسی اشتغال ایجاد شده برای سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۷ نشان می‌دهد در این شش سال، هدف‌گذاری مشخصی برای ایجاد اشتغال در این مناطق وجود نداشته است، هرچند که لازم است دلایل این تغییرات زیاد مورد تحلیل قرار گیرد.

جدول ۱۳. متوسط هزینه ایجاد هر شغل (میلیارد ریال)

منطقه	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷
قشم	۱/۴۱	۰/۹۹	۵/۷۶	۴/۰۰	۲/۷۶	۲۰
اروند	۲/۸۷	۰/۵۵	۴/۴۹	۱/۸۸	۲/۶۵	۲۲۲
ماکو	۰/۱۱	۰/۷۵	۰/۰۷	۰/۱۳	۰/۲۷	۱۴۹۹

منبع: آمار پایه دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد و ویژه، ۱۳۹۷

از جنبه دیگر، معمولاً هزینه ایجاد هر شغل را جهت ارزیابی کارایی اشتغال ایجاد شده، مورد ارزیابی قرار می دهند. همان طور که در جدول زیر نشان داده می شود، فقدان برنامه ریزی برای بازار کار، روند کلی هزینه ایجاد اشتغال جدید را در اکثر مناطق آزاد کشور، افزایشی کرده است. به عنوان مثال، در منطقه آزاد ارس، در سال ۱۳۹۶ تعداد اشتغال ایجاد شده نسبت به سال قبل نصف، و هزینه ایجاد شغل، حدود شش برابر شده است.

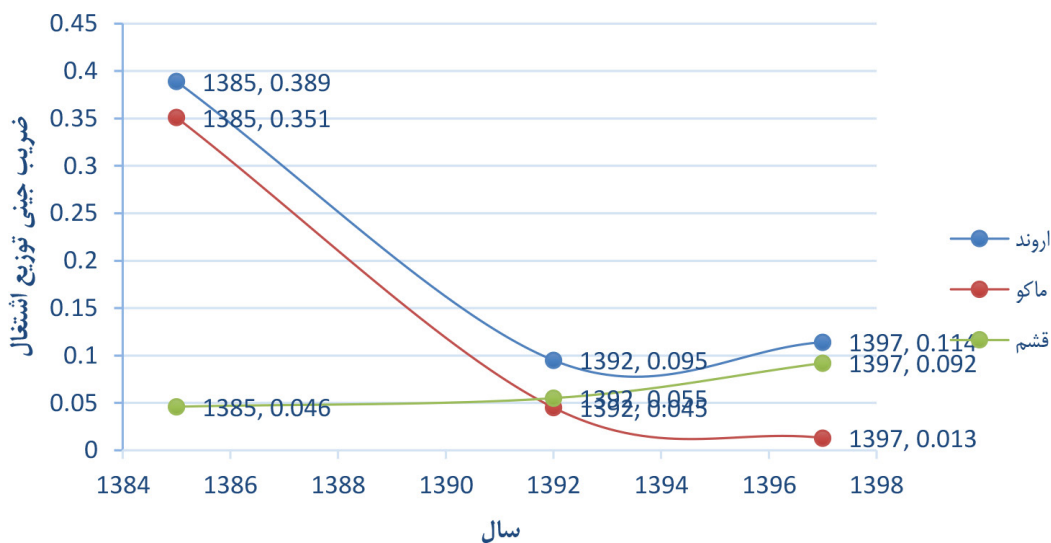
همچنین مطابق با بررسی ها دیده می شود که در مناطق آزاد دارای شهر از جمله اروند، ماکو و قشم هزینه ایجاد اشتغال به مراتب کمتر از دیگر مناطق آزاد است که شاید بتوان گفت با وجود زیرساخت های شهری نسبت به دیگر مناطق، هزینه های سرمایه گذاری نیز کاهش یافته است.

یکی از مهم ترین عوامل در تحلیل اشتغال در محدوده مناطق آزاد، عدالت در توزیع آن ها برای شهرهای مختلف واقع در آن ها و تحلیل تراکم آن در جهت توزیع برابر از منظر تحلیل عملکردی است. در این زمینه از ضریب جینی استفاده شد. مطابق با آمار توزیع اشتغال ایجاد شده در شهرها در سال های ۱۳۸۵، ۱۳۹۲ و ۱۳۹۷ ضریب جینی هر یک از مناطق آزاد مورد نظر محاسبه شد. نتایج به شرح جدول ۱۴ است.

جدول ۱۴. ضریب جینی محاسبه شده بر اساس توزیع اشتغال در مناطق آزاد

منطقه آزاد	۱۳۸۵	۱۳۹۲	۱۳۹۷
اروند	۰/۳۸۹	۰/۰۹۵	۰/۱۱۴
قشم	۰/۰۴۶	۰/۰۵۵	۰/۰۹۲
ماکو	۰/۰۳۵۱	۰/۰۴۵	۰/۰۱۳

در منطقه آزاد اروند در سال ۱۳۸۵، ضریب جینی اشتغال (۰,۳۸۹) بوده است که این زمان در سال های اولیه تاسیس این منطقه آزاد بوده است و با بررسی آن در سال های ۱۳۹۲ و ۱۳۹۷ ملاحظه می شود که به (۰,۰۹۵) و (۰,۱۱۴) کاهش یافته است. این بدین معنا است که توزیع اشتغال ناشی از رشد شهری در منطقه آزاد اروند در طی زمان متعادل تر شده است. هر چند با مقایسه سال های ۱۳۹۲ و ۱۳۹۷، توزیع مناسب تر اشتغال ناشی از رشد شهری در سال ۱۳۹۲ بیشتر دیده می شود. در منطقه آزاد قشم، بررسی ضریب جینی در سال های ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۷ نشان می دهد که توزیع نسبتاً متعادل اشتغال در شهرهای محدوده این منطقه، تغییرات زیادی نداشته است. در سال ۱۳۸۵، ضریب جینی برای مناطق مختلف سکونت گاهی این منطقه آزاد (۰,۰۴۶) بوده است که در سال های ۱۳۹۲ و ۱۳۹۷، این رقم به (۰,۰۵۵) و (۰,۰۹۲) افزایش یافته است و کمی به سمت نامتعادل شدن حرکت نموده است. لیکن در بین نمونه های موردی، منطقه آزاد قشم توزیع متعادل اشتغال در رشد شهری محقق شده دیده می شود. در منطقه آزاد ماکو، بررسی ضریب جینی در سال های آماری ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۷ نشان می دهد که حرکت اشتغال به سمت توزیع متعادل تر اشتغال در سطح شهرهای منطقه حرکت نموده است. در سال ۱۳۸۵، ضریب جینی برای شهرهای مختلف این منطقه آزاد (۰,۳۵۱) بوده است که در سال های ۱۳۹۲ و ۱۳۹۷، این رقم به (۰,۰۴۵) و (۰,۰۱۳) کاهش یافته است که نشان دهنده از تغییر بسیار محسوس در توزیع اشتغال در سال های اخیر است. در بین نمونه های موردی، منطقه آزاد ماکو بیشترین رشد کاهش ضریب جینی با ایجاد منطقه آزاد را تجربه نموده است. شکل ۸، تغییرات ضریب جینی در سه منطقه را نشان می دهد.

شکل ۸. تغییرات ضریب جینی در سه منطقه آزاد

امور زیربنایی، عمران و آبادانی شهری

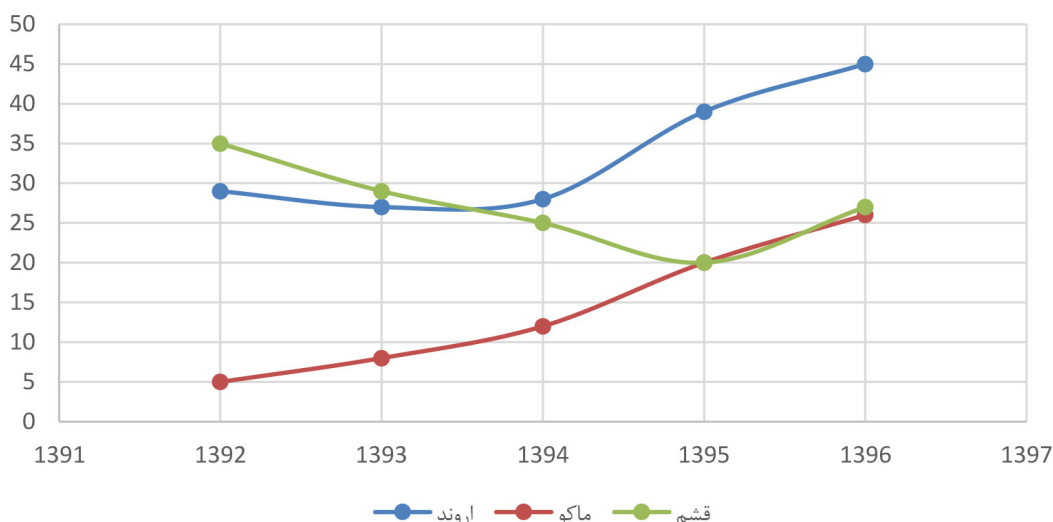
وجود امکانات زیربنایی و خدمات شهری مناسب، یکی از پیش شرط‌های لازم جهت جلب سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی و رونق اقتصادی در این مناطق است به همین جهت سازمان‌های آن‌ها، بخشی از درآمدهای خود را صرف تکمیل زیرساخت، عمران و آبادانی شهری می‌نمایند. جدول ۱۵ هزینه‌های سرمایه‌ای و عمرانی صرف شده در منطقه مورد نظر را در دوره ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۷، نشان می‌دهد.

جدول ۱۵. هزینه‌های سرمایه‌ای (عمرانی) در سه منطقه آزاد

منطقه آزاد	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	جمع
قشم	۶۲۸,۹۳۰	۵۷۸,۷۵۵	۹۷۴,۴۴۱	۷۵۶,۶۳۸	۸۲۹,۹۰۶	۳۵۷,۷۴۲	۰,۲۷,۵۱۱۴
اروند	۷۹۴,۴۸۷	۱,۰۴۹,۹۶۱	۲,۸۵۵,۸۳۵	۲,۴۷۶,۱۶۴	۲,۸۲۲,۶۷۹	۰,۸۲,۲۲۶۳	۰,۲۰,۸۲۵۱۳
ماکو	۴۲,۶۴۸	۴۳۸,۴۷۹	۷۶۶,۱۶۰	۱,۲۸۲,۰۳۸	۱,۴۹۵,۲۹۶	۰,۲۲۷,۶۵۰	۰,۸۴۸,۶۷۳۴

منبع: دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری - صنعتی و ویژه اقتصادی، ۱۳۹۷

همانطور که در جدول زیر مشاهده می‌شود در سال‌های اخیر (۱۳۹۵ - ۱۳۹۸) بودجه عمرانی مناطق آزاد عمدتاً به هسته‌های حمل و نقل و ترانزیت و توانمندسازی جامعه محلی و خدمات شهری اختصاص یافته است. در منطقه آزاد اروند با توجه به وجود شهرهای آبادان و خرمشهر ۴۰ الی ۵۰ درصد بودجه عمرانی مناطق (به صورت تقریبی معادل ۱۵۰ میلیارد تومان در سال) به خدمات شهری اختصاص یافته است که نشان از توجه ویژه به ارتقا خدمات شهری در محدوده منطقه آزاد به منظور جذب سرمایه‌گذار و رضایت عمومی شهروندان دارد. در مناطق آزاد قشم و ماکو نیز با توجه به اهمیت ترانزیت و حمل و نقل، اولویت توسعه زیرساخت و اقدامات عمرانی در این هسته بوده و توجه به خدمات شهری نیز در رده‌های بعدی قرار داشته است. به طور کلی تحلیل بودجه‌های عمرانی مناطق آزاد، روند رو به رشد افزایش بودجه هسته خدمات شهری و توانمندسازی محلی را نشان می‌دهد که برخلاف دیگر بخش‌های بودجه، دارای توجیه اقتصادی پایین و بیشتر در جهت افزایش کیفیت زندگی و رضایت جامعه محلی است. این امر نشان دهنده این موضوع است که برخلاف فرضیه وجودی ایجاد مناطق آزاد در مناطق آزاد دارای سکونت‌گاه شهری، جامعه محلی با توجه به فشارهای سیاسی، حاکمیتی، اجتماعی و غیره توانسته است در سال‌های اخیر بیشترین توجه حتی در زمینه زیرساخت‌ها و خدمات شهری در جهت افزایش کیفیت زندگی را به خود جلب نمایند. اما ممکن است این فرآیند در بلند مدت، منجر به کاهش سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها برای سرمایه‌گذاری و در نتیجه ناکارآمدی بیشتر مناطق آزاد از ابعاد اقتصادی خواهد شد و ضرورت تعادل بخشی بین جامعه محلی و توسعه اقتصادی را مشخص می‌نماید.

شکل ۹ نمودار درصد اعتبارات عمرانی هسته عمران و آبادانی شهری بر اساس سال‌های مطالعه
 منبع: دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری - صنعتی و ویژه اقتصادی، ۱۳۹۷

جدول ۱۶. نظام توزیع هسته‌های محور در بودجه‌های مصوب عمرانی از محل منابع داخلی سازمان‌های مناطق آزاد نمونه‌های موردی

هسته های محور و برنامه های متناظر با آن		اروند			قشم			ماکو		
۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	۱۳۹۵	۱۳۹۶
۳۲۴،۱۰۷۳	۲۲۸،۹۴۱۲	۸۳۴۱۷۳،۳	۵۲۷،۱۴۷۲	۷۳۱،۶۳۷۱	۴۰۷،۶۷۳۱	۵۰۰،۳۶۴۱	۲۸۴،۱۴۱۲	۷۱۸،۷۵۸۱		
اعتبارات عمرانی (میلیون ریال)										
هسته فناوری های پیشرفته و توسعه ظرفیت های علمی و پژوهشی		٪۰	٪۰	٪۰	٪۰،۵	٪۰	٪۰	٪۰	٪۰	٪۰
هسته کشاورزی و شیلات		٪۱	٪۲	٪۱	٪۰	٪۱	٪۰،۵	٪۷	٪۳	
هسته صنعت، معدن		٪۱۸	٪۱۰	٪۲۰	٪۱	٪۳	٪۲	٪۵	٪۵	
هسته نفت، گاز و انرژی		٪۲	٪۰	٪۰	٪۶	٪۰،۵	٪۳	٪۰	٪۰	
هسته توسعه بازارهای مالی، سرمایه و بیمه		٪۱	٪۰	٪۰	٪۶	٪۰	٪۰	٪۰	٪۰	
هسته حمل و نقل و ترانزیت		٪۷	٪۱۳	٪۰	٪۶۷	٪۵۵	٪۴۷	٪۴۶	٪۶۳	
هسته تجارت و خدمات تجاری		٪۲۶	٪۲	٪۳	٪۱	٪۱	٪۱	٪۵	٪۱	٪۴
هسته گردشگری		٪۶	٪۱۲	٪۷	٪۹	٪۹	٪۱۱	٪۳	٪۶	٪۱۰
هسته توانمندسازی و توسعه ظرفیت های جامعه محلی خدمات عمومی (عمران و آبادانی شهری و منطقه ای)		٪۳۹	٪۴۵	٪۵۷	٪۲۰	٪۲۷	٪۳۱	٪۲۰	٪۲۶	٪۹
خدمات سازمان و مدیریت		٪۰	٪۵	٪۱۴	٪۰	٪۶	٪۰	٪۹	٪۶	

منبع: دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری- صنعتی و ویژه اقتصادی، ۱۳۹۷

در منطقه آزاد اروند، درصد اعتبارات هسته خدمات شهری نیز در ارتباط با شدت رشد شهری مورد ارزیابی واقع شده است که بر اساس نتایج آن با افزایش اعتبارات هسته‌های خدمات شهری همبستگی منفی بالایی با شدت رشد شهری داشته است و صدور پروانه ساختمانی شهری کاهش یافته است. این امر شاید به دلیل جهت دهی

بودجه‌های عمرانی در نواحی روستایی منطقه آزاد اروند بوده است. در منطقه آزاد ماکو، عامل اعتبارات هسته خدمات شهری، همبستگی مثبت با شدت گسترش شهرها (صدور پروانه ساختمانی شهری) وجود داشته است. زیرا با ایجاد خدمات شهری متناسب با نیاز شهرها، سرمایه‌گذاری در بخش ساختمان و مسکن نیز افزایش یافته است.

در منطقه آزاد قشم، همان‌طور که در جدول زیر مشاهده می‌شود، درصد اعتبارات هسته خدمات شهری نیز در ارتباط با شدت رشد شهری مورد ارزیابی واقع شده که بر اساس نتایج آن با افزایش اعتبارات هسته‌های خدمات شهری شدت رشد شهری نیز افزایش داشته که نشان دهنده همبستگی مثبت برای این امر بوده است. این امر شاید به دلیل توسعه شهرک‌های مسکونی توسط سازمان منطقه آزاد قشم در سال‌های اخیر بوده است.

جدول ۱۷. رابطه همبستگی میان میزان اعتبارات هسته خدمات شهری و شدت رشد شهرها در منطقه آزاد قشم

سال	پروانه ساختمانی (تعداد) (مساحت)		آمار اقتصادی منطقه آزاد قشم						
	۱۳۹۲	۱۶۵۵	۴۳۶۳۴۵	۱۳۹۳	۱۱۰۱	۳۱۷۶۵۷	۱۳۹۴	۱۲۴۰	۳۳۱۳۲۴
	۱۳۹۵	۱۱۰۴	۲۵۹۴۳۷	۱۳۹۶	۹۷۳	۳۳۶۸۲۳	۱۳۹۷	۸۲۷	۲۸۶۲۹۹
همبستگی	۰,۳۳	۰,۳۷	۳۱	۲۷	۲۰	۲۵	۲۹	۳۵	درصد اعتبارات هسته خدمات شهری
	ضریب همبستگی	۱۳۹۷	۱۳۹۶	۱۳۹۵	۱۳۹۴	۱۳۹۳	۱۳۹۲	سال	

منبع: آمار پایه دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد و سازمان منطقه آزاد

نتیجه‌گیری

مطابق با آمار و تحلیل‌های سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۷، مناطق آزاد اروند، قشم و ماکو، از حیث دستیابی به اهداف تاسیس، شرایط متفاوتی دارند. برای مثال منطقه آزاد اروند در زمینه افزایش سرمایه‌گذاری، افزایش صادرات و ایجاد اشتغال نسبتاً موفق بوده است، اما در زمینه کاهش واردات و بهبود کیفیت زندگی نتوانسته است موفق باشد. منطقه آزاد قشم نیز از نظر اهداف تاسیس خود، در زمینه ایجاد اشتغال و بهبود کیفیت زندگی نسبتاً موفق عمل نموده است، اما در خصوص افزایش سرمایه‌گذاری، افزایش صادرات و کاهش واردات ناموفق بوده است. در منطقه آزاد ماکو نیز اهداف ایجاد اشتغال، بهبود کیفیت زندگی و افزایش صادرات مورد توفیق قرار گرفته است اما در دستیابی به اهداف افزایش سرمایه‌گذاری و کاهش صادرات، شکست حاصل شده است. به طور کلی می‌توان نتیجه گرفت که ایجاد مناطق آزاد تا حدی منجر به افزایش صادرات و سرمایه‌گذاری و ایجاد اشتغال شده‌اند، اما این میزان به حدی نیست که بتواند مطابق با اهداف تاسیس در شکوفایی اقتصادی ملی موثر باشد. همچنین با بررسی تحقق اهداف سه منطقه آزاد نمونه می‌توان گفت که این مناطق منجر به بهبود کیفیت زندگی و ایجاد اشتغال در شهرهای درون خود شده‌اند.

با تحلیل‌های انجام شده در خصوص شدت رشد شهر (صدور پروانه‌های ساختمانی) می‌توان ارتباط افزایش رشد شهری با افزایش حجم سرمایه‌گذاری، کاهش واردات، توزیع متناسب اشتغال و افزایش بودجه‌های عمرانی را مشاهده نمود. همبستگی منفی عوامل افزایش صادرات با رشد شهر نیز به علت افزایش صادراتی کالا (صنعتی یا کشاورزی و ...) است و نه خدمات در این مناطق، همچنین این عامل ناشی از استقرار و رشد فعالیت‌ها در خارج از محدوده‌های شهری بوده است. جدول ۱۸ نتایج کلی این تحلیل را بیان می‌کند.

جدول ۱۸. جمع‌بندی تحلیل تطبیقی سه منطقه آزاد اروند، قشم و ماکو

عمران و آبادانی و بهبود کیفیت زندگی شهری	ایجاد اشتغال	کاهش واردات	افزایش صادرات	افزایش سرمایه‌گذاری	مناطق آزاد مورد مطالعه	دستیابی به اهداف ایجاد مناطق آزاد
اروند	نسبتاً موفق	ناموفق	ناموفق	ناموفق	نسبتاً موفق	نسبتاً موفق
قشم	نسبتاً موفق	موفق	موفق	ناموفق	نسبتاً موفق	نسبتاً ناموفق
ماکو	نسبتاً نا موفق	ناموفق	ناموفق	ناموفق	نسبتاً موفق	نسبتاً موفق
اروند	ارتباط منفی شدت رشد شهرها با افزایش سرمایه‌گذاری	ارتباط منفی شدت رشد شهرها با افزایش صادرات	ارتباط منفی شدت رشد شهرها با افزایش واردات	توزیع متناسب اشتغال در منطقه آزاد	کاهش شدت رشد شهری با افزایش بودجه‌های عمرانی شهری	
قشم	افزایش شدت رشد شهرها با افزایش سرمایه‌گذاری	ارتباط منفی شدت رشد شهرها با افزایش صادرات	افزایش شدت رشد شهرها با افزایش واردات	توزیع متناسب اشتغال در منطقه آزاد	افزایش شدت رشد شهری با افزایش بودجه‌های عمرانی شهری	
ماکو	افزایش شدت رشد شهرها با افزایش سرمایه‌گذاری	عدم همبستگی	ارتباط منفی شدت رشد شهرها با افزایش واردات	توزیع متناسب اشتغال در منطقه آزاد	افزایش شدت رشد شهری با افزایش بودجه‌های عمرانی شهری	

منبع: دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری - صنعتی و وی

تشکر و قدردانی

بدین وسیله از مجموعه کارشناسان و مدیران دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد و سازمان‌های مناطق آزاد اروند، ماکو و قشم به ویژه آقایان دکتر آهنگران، کوچکیان، توپچی، مهندس رحیمی تشکر و قدردانی می‌گردد.

پی‌نوشت‌ها

1. New urban paradigm
2. Shannon
3. Export Processing Zones by Sector
4. Ex-City

فهرست منابع

فارسی

- جز جهان‌شاهی، مسعود و دیگران (۱۳۹۶)، نقش مناطق آزاد تجاری، بازرگانی و سیاسی در گسترش تجارت بین‌الملل و روابط سیاسی کشورها: مطالعه موردی منطقه آزاد قشم، نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، سال نهم، ش ۳، صص: ۱۴۸-۱۲۳.
- دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری - صنعتی و ویژه اقتصادی (۱۳۹۷)، گزارش الزامات، عملکرد، چالش‌ها و راهبردهای پیش‌روی مناطق آزاد تجاری - صنعتی و ویژه اقتصادی، تهران، ایران.
- دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری - صنعتی و ویژه اقتصادی (۱۳۹۵)، گزارش مطالعات رسند راهبردی توسعه مناطق آزاد تجاری- صنعتی و ویژه اقتصادی، تهران، ایران.
- سازمان منطقه آزاد اروند (۱۳۹۷) طرح جامع و تفصیلی یکپارچه و خدمات ستادی منطقه آزاد اروند، چکیده طرح جامع منطقه آزاد اروند، ویرایش نهایی، ص ۲.

- سازمان منطقه آزاد ماکو (۱۳۹۸)، طرح راهبردی - ساختاری منطقه آزاد ماکو؛ جلد دوم. ویرایش اول.
- هادیانی، زهره و رحمانی، اسماعیل (۱۳۹۵)، تحلیل اثرات منطقه آزاد تجاری صنعتی چابهار بر ابعاد اقتصادی و فیزیکی شهر چابهار، مطالعات برنامه‌ریزی سکونت‌گاه‌های انسانی، ش ۳۴، صص ۸۵-۱۰۰.

انگلیسی

- Akinci, G and Crittle, G (2008) Special Economic Zones: Performance, Lessons Learned and Implications for Zone Development, The World Bank, Washington DC.
- Bach, J (2011) Modernity and the Urban Imagination in Economic Zones, Theory Culture Society 28(2): 98-107.
- Bhushan Rawat, Vidya et al (2011) The Impact of Special Economic Zones in India: A case study of Pole ally SEZ, International Land Coalition/ [https:// www. Land coalition. org/sites/ default/files /documents/resources/SDF_India_web_11.03.11.pdf](https://www.landcoalition.org/sites/default/files/documents/resources/SDF_India_web_11.03.11.pdf)
- Cho, S. (2014) Free Economic Zones as New Centers of Competition, Korea IT Times, 17(6):2-37.
- Cross, J (2012) Dream Zones: Promise and Loss in India's Economic Enclaves, Bergan Press, New York.
- Dawson, A and Edwards, H (2014) Global Cities of the South, Social Text, 22(4):1-7.
- Ding, C and Lichtenberg, E (2011), Land and Urban Economic Growth In China, Journal Of Regional Science, 51(2): 299-317.
- Farole, T (2011) Special Economic Zones in Africa: Comparing Performance and Learning from Global Experiences, The International Bank for Reconstruction and Development, The World Bank / www.worldbank.org.
- Farole and Akinci, G (2011) Special Economic Zones: Progress, Emerging Challenges, and Future Directions, World Bank Publications.
- FIAS (2008) Special Economic Zones: Performance, Lessons Learned, and Implications for Zone Development, The World Bank, Washington DC, E3.
- Fu, XL and Gao, YN (2017) Export Processing Zones in China: a survey, A report for the ILO (International Labor Organization).
- Fujita, M et al (2010) The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade, MIT Press, USA.
- ILO (2018) 'Export Processing Zones by Sector.' Available from: <http://www.ilo.org/public/english/dialogue/sector/themes/epz.htm> (accessed 15 March 2018).
- Kam Ng, K and Tang, W (2014) The Role of Planning in the Development of Shenzhen, China: Rhetoric and Realities, Eurasian Geography and Economics, 45(3): 190-211.
- Koyama, N (2011). SEZs in the Context of Regional Integration: Creating Synergies for Trade and Investment, Special Economic Zones, 127.
- Lin, Justin and Wang, Y (2014) China - Africa Cooperation in Structural Transformation: Ideas, Opportunities and Finances, UNU - WIDER Working Paper.
- Njiru, Barbara Esther (2016) Evaluation of Urban Expansion and Its Implications on Land Use in Kiambu County, Kenya, A Thesis for Master of Arts in Urban and Regional Planning, Human and Social Science of Kanata University.
- Shaw, Bernard (2016), Land Use in Dubai, University of Chicago Law School Chicago Unbound, Law School International Immersion Program Papers, 23: 1-16.

- Squires, Graham and Hall, Stephen (2013) Lesson (Un) Learning in Spatially Targeted Fiscal Incentive Policy: Enterprise Zones (England) and Empowerment Zones (US). *Land Use Policy*, 33: 81–89.
- Teangsompong, Terrapin and Sirisunhirun, Somboon (2018) Multi-Level Structural Equation Modeling for City development based on the Expectations of the Local Population in a Special Border Economic Zone in Western Thailand. *Social Sciences*, 39:534–541.
- Wang, j (2013) The Economic Impact of Special Economic Zones: Evidence from Chinese Municipalities. *Development Economics*, 101:133–147.
- White , J (2011) Fostering Innovation in Developing Economies through SEZs. *World Bank Paper*, Chapter 8: 126–139.
- Zacharias, J, Tang, Y. (2010). Restructuring and repositioning Shenzhen. China's new mega city. *Progress in Planning – PROG PLANN*, 73. 209–249.
- Zeng, D.Z (2015) Global Experiences with Special Economic Zones: Focus on China and Africa. *World Bank Policy Research Working Paper 7240*. Washington, DC: World Bank.
- Zeng, D.Z.(2016) Building a Competitive City through Innovation and Global Knowledge: the Case of Sino-Singapore Suzhou Industrial Park. *Policy Research Working Paper 7570*. Washington, DC: World Bank.

Analyzing the Objectives Realization of Developing Free Zones and Their Impacts on Urban Growth Intensity, Case studies: Three Iranian Free Zones

Arash Sadeghian¹

Nasser Barakpour²

Received Date: 21 May 2023

Accepted Date: 09 September 2023

Abstract

In recent years, developing free zones has become as one of the development tools in regional planning. These zones are built with the goal of achieving growth and development in different aspects of social, physical, infrastructure, environmental and particularly economic. Although free zones' success is affected by different factors, these zones also effect on their adjacent settlements and may lead to lead to increase or decrease of their quality. Thirty years' experience of building free zones (mostly trade ones) in various parts of Iran expresses that these zones in spite of having effects on surrounding areas especially in field of urban growth.

In accordance with Article 1 of the Law on the Administration of the Free Trade and Industrial Zones of the Islamic Republic of Iran “, the objectives of the establishment of free zones” carrying out infrastructure, civil and economic development “,” economic growth and development “,” investment and increase public revenue “,” creation of healthy employment and It has been the productive “active presence in global and regional markets”, the “production and export of industrial and convertible goods” and the “provision of public services” that they have not achieved some earlier objectives.

In this regard, it seems that analyzing each zone in order to solve the current problems, is necessary. So the objective of this research is analyzing the objectives realization of building free zones and also their impacts on urban growth intensity in three Iranian zones: Arvand, Qeshm and Maku. The method of this research is descriptive – analytical based on documental studies. Quantitative methods in SPSS software specially measuring correlation are used in analysis. The results

1. Ph.D. in Urban Planning, Art University, Tehran, Iran.

E- mail: arash.sadeghian@yahoo.com

2. Professor, Department of Urban Planning and Design, School of Architecture and Urban Studies, Art University, Tehran, Iran.

E- mail: Barakpoor@art.ac.ir

show that succeed in achieving the goals of building these zones is relative but there is a positive correlation between increasing urban growth and increasing investment, decreasing imports, appropriate distribution of jobs and increasing financial resources. The negative correlation of export growth factors with urban growth is also due to increased export of goods (industrial or agricultural, etc.) and not services in these areas, also due to the establishment and growth of activities outside urban areas Overall, urban development in free zones has led to improved quality of life and employment in their cities, but they are far from creating an urban environment conducive to greater investment and global competitiveness.

Keywords: Regional Planning, Intensity of Urban Growth, Maku; Arvand; Qeshm Free Zones